

analitics and studies of a particular region, with the proper indexes to come for the celebration of the 25years work in 2020.

Keywords: Podillya, Center of Podillya`s history research, historical study of a particular region, science of regions, science of Podiilya, research labour, scientifically-methodicalwork, edition, historiography, stages of activity.

Отримано: 17.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.100-113

УДК 902(477)(092)Винокур:903'16

Віталій Гуцал

РОЗРОБКА ІОНОМ ВИНОКУРОМ КОНЦЕПЦІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Гуцал Віталій. Розробка Іоном Винокуром концепції черняхівської культури.

У статті висвітлено погляди І. Винокура на формування угруповань черняхівської культури від верхів'їв Дніпра, Західного Бугу до Середнього Наддніпров'я, від Прип'яті до Чорноморського узбережжя і Нижнього Дунаю, а також Молдови й частково Румунії та Південно-Східної Польщі. Відзначено, що він звертав увагу на те, що у Верхньому Подністров'ї до зарубинецько-пшеворського субстратного підґрунтя черняхівської культури додалися елементи липецької культури, а в Середньому Подністров'ї вона сформувалася на підставі зарубинецьких, східнопшеворських, фракійських, сарматських та вельбарських компонентів. Черняхівські старожитності мали відбитки цих культур, але їх основа залишалася слов'янською. Вчений відзначав, що ця культура включала до свого складу представників різних етносів, але її ядром були заселені слов'янськими племенами території Лісостепу між Верхньою та Середньою Наддніпрянщиною й Середньою Наддністріящиною. Черняхівська культура впродовж майже двох століть була головним чинником соціально-економічних процесів на цих землях, вчиняла безпосередній вплив на формування праукраїнського етносу та його еволюцію.

Накопичені цим конгломератом знання, вважав І. Винокур, були місткими й застосовувалися в різних сферах. У першу чергу це проявилось у створенні оригінальних календарів, розвитку метрологічних понять, писемності та медичних знань. До такого висновку вчений дійшов на підставі аналізу результатів розкопок ряду поселень (с. Ружичанка, Бакота, Іванківці, Велика Слобода, Ставище та ін.), могильників (с. Ружичанка, Раковець, Баглаї, Бернашівка та ін.) та капищ (с. Іванківці, Ставчани, Бакота та ін.). І. Винокур вважав, що, за свідченнями античних авторів (Йордана, Прокопія Кесарійського, Менандра та ін.), венедами слід вважати племена зарубинецької та східнопшеворської культур, на основі яких сформувалася черняхівська культура, старожитності якої разом із корчацько-празькою, пеньківською, колочинською культурами відносив до антів і склавинів.

Ключові слова: Іон Винокур, черняхівська культура, слов'яни, етноси.

Гуцал Віталій. Разработка Ионом Винокуром концепции черняховской культуры. *В статье освещены взгляды И. Винокура на формирование группировок черняховской культуры от верховьев Днепра, Западного Буга до Среднего Приднепровья, от Припяти до Черноморского побережья и Нижнего Дуная, а также Молдовы и части Румынии и Юго-Восточной Польши. Обращал внимание на тот факт, что в Верхнем Поднепровье к зарубинецько-пшеворскому субстратному основанию черняховской*

культури добавились елементи ліпецької культури, а в Середньому Подністров'ї вона сформувалась на основі зарубинецьких, восточношіворських, фракійських, сарматських і вельбарських компонентів. Черняхівські древності мають відбитки цих культур, але їх основа залишалась слов'янською. Ця культура включала в свій склад представителів різних етносів, але її ядром були заселені слов'янськими племенами території Лесостепі між Верхнім і Середнім Придніпров'ям, і Середнім Придністров'ям. Черняхівська культура на протязі майже двох століть була головним фактором соціально-економічних процесів на цих землях, здійснювала безпосереднє вплив на формування праякранського етносу і його еволюцію.

Накоплені цим конгломератом знання, вважав І. Винокур, були величезними і застосовувалися в різних сферах. В першу чергу це проявилось в створенні оригінальних календарів, розвитку метеорологічних понять, писемності і медичних знань. К такому висновку вчений прийшов на основі аналізу результатів розкопок ряду поселень (ср. Ружичанка, Бакота, Іванківці, Велика Слобода, Ставище і др.), Могильників (ср. Ружичанка, Раковець, Баглаї, Бернашівка і др.) і капищ (ср. Іванківці, Ставчани, Бакота і др.). І. Винокур вважав, що, за даними античних авторів (Іордана, Прокопія Кесарійського, Менандра і др.), венедами слід вважати племена зарубинецької і восточношіворської культур, на основі яких сформувалась Черняхівська культура, древності якої разом з корчацькою-пражською, пенківською, колочинською культурами відносять до антів і склавинів.

Ключові слова: Іон Винокур, Черняхівська культура, слов'яни, етноси.

Спадщина відомого українського археолога, історика, краєзнавця, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського державного університету Іона Срульовича (Ізраїльовича) Винокура (1930-2006) є вагомим складовим вітчизняної історіографії.

Проведені за його участю й керівництвом польові дослідження дозволили виявити сотні різночасових археологічних пам'яток, здійснити розкопки десятків об'єктів на території Вінницької, Житомирської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької областей. Зроблені під час цих робіт наукові відкриття дали можливість по-новому реконструювати процес етногенезу слов'ян, важливою ланкою якого, за визначенням дослідника, були племена черняхівської культури (II-V ст.). Науковий доробок І. Винокура актуалізувався в роботах В. Барана¹, О. Майорова², Я. Онищука³, Л. Баженова⁴, В. Гуцала⁵, що стало підставою для узагальнення його внеску в розуміння загальноєвропейських процесів другої чверті I тис. н.е.

На середину 1950-х рр. (часу приходу І. Винокура в науку) вивчення черняхівської культури лише розпочиналося. Завдяки археологічним дослідженням Є. Махно⁶, Е. Симоновича⁷, М. Смішка⁸, М. Тиханової⁹, Г. Федорова¹⁰ відкрито чимало черняхівських пам'яток, розширена географія їхніх досліджень. Утім, дискусійними залишалися питання хронології, генетичної підоснови, локальних варіантів, етнічного складу черняхівської культури¹¹, що відкривало широке поле для діяльності перед науковцями, і цим скористався І. Винокур.

Працювати в цьому напрямку науковець розпочав відразу після закінчення вишу, проводячи спільно із співробітниками Житомирського краєзнавчого музею та студентами історичного факультету місцевого педінституту розвідкові обстеження старожитностей Волині. За короткий час (1953–1954 рр.) виявлено більше двадцяти пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, що дало змогу І. Винокуру спростувати тезу Р. Виезжева про відсутність у цьому регіоні черняхівських пам'яток¹². Подальші самостійні дослідження поблизу сіл Пряжів і Корчак Житомирського р-ну лише підтвердили ці висновки, а поселення Слободище Бердичівського р-ну дало змогу досліднику вперше засвідчити в цій місцевості існування потужного комплексу з обробітку чорних і кольорових металів¹³.

Упродовж 1959-1961 рр. були проведені розкопки на поселеннях черняхівської культури поблизу с. Маркуші Бердичівського р-ну, де вивчалось наземне двокамерне житло та біля с. Іванківці Любарського р-ну. На останньому вдалося виявити наземну двокамерну будівлю з двома парами жорен, яка була інтерпретована як приміщення виробничого комплексу, розрахованого на безперебійне розмелювання великої кількості зерна. У зв'язку із цим, автор наголошував на значному, як для того часу, рівні вдосконалення мукомельного процесу¹⁴. Це відкриття, як і його трактування, було позитивно сприйняте науковцями¹⁵.

За короткий відрізок часу І. Винокур зумів реалізувати плани щодо створення належної джерельної основи для подальших досліджень. Він поринув у творчий процес і досить швидко видав монографію «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.»¹⁶. У книзі, на значно розширеній науковій базі, викладено бачення дослідника особливостей культурних утворень середини I тис., про що йшлося в нашій окремій роботі, присвяченій цим науковим студіям¹⁷.

У 1960–1961 рр. поблизу с. Киселів Чернівецької області археологічною експедицією під керівництвом І. Винокура досліджені залишки чотирьох наземних жител III–IV ст., у 1966 р. – два наземних житла й заглиблена споруда в с. Ружичанка Хмельницького району¹⁸, згодом зафіксовані 12 житлових споруд на багатощаровому селищі Бернашівка Вінницької області¹⁹. Упродовж 1969–1980 рр. дослідник отримав відомості про 17 наземних і 40 напівземлянкових жител із вогнищами на кам'яній основі, глинобитними печами й печами-кам'янками під час археологічних розкопок поселення Бакота Кам'янець-Подільського району²⁰. Встановлено, що в домобудуванні черняхівців, залежно від регіону, продовжуються традиції їхніх попередників²¹.

У 1962 р. І. Винокур досліджував поховальний обряд на Киселівському могильнику в Припрутті, де в 12 захороненнях разом із черняхівським посудом виявлено керамічні форми, характерні для сарматських старожитностей. Це дозволило говорити про змішаний етнічний склад населення Дністро-

Прутського межиріччя в перших століттях I тис.²². У 1962–1963 рр. під його керівництвом проведені розкопки 18 захоронень на Раковецькому могильнику Збаразького району, кожне з яких супроводжувалося багатим інвентарем, зокрема бронзовими фібулами, пряжками, кістяними гребенями, залізними ножами, гончарними й ліпними посудинами, серед яких вирізняються два глиняних кубки сферичної форми із солярними знаками²³. Згодом були проведені розкопки на черняхівських могильниках у с. Баглаї Волочиського, с. Гнатки Старокостянтинівського, с. Пасічна Старосинявського²⁴, с. Рідкодуби Красилівського районів²⁵.

Результативними були дослідження 1965–1967 рр., проведені на могильнику поблизу с. Ружичанки Хмельницького району, де відкрито 73 поховання з тілопокладеннями й тілоспаленнями. Серед супровідного інвентарю виявлено численний керамічний посуд із жертвовою їжею, бронзові та срібні фібули, поясні пряжки, різноманітні підвіски й намисто. З'ясовано, що могильник є одним із найбільш ранніх на території Правобережної України й датується кінцем II – початком III ст., лише окремі захоронення відносяться до IV – початку V ст.²⁶. У 1968 р. у с. Устя Кам'янець-Подільського району археологічною експедицією під керівництвом І. Винокура відкриті чотири поховання з бірітуальним обрядом захоронення, серед яких і дитяче захоронення²⁷. Згодом на поселенні в с. Бернашівка Могилів-Подільського району І. Винокуром відкриті й досліджені 12 поховань із бірітуальним обрядом, окремі з яких стратиграфічно перекривали житла середини – третьої чверті I тис. н. е., що підтверджувало функціонування селища в цей період, коли про існування могильника попередньої доби вже ніхто не пам'ятав²⁸. Остання обставина дозволила І. Винокуру уточнити хронологію деяких інших об'єктів Бернашівського поселення, а також визначити чимало спільних рис поховального обряду черняхівських племен Лісостепової смуги Правобережної України з обрядами зарубинецької й пшеворської культур.

Узагальнення результатів археологічних досліджень 1960–1980-х рр. дали підстави обґрунтувати висновок, що основою економічного життя населення племен черняхівської культури було орне землеробство, що підтверджувалося знайденим сільськогосподарським знаряддям: залізні наральники, леміші, серпи та обгорілі зерна злаків²⁹. На основі Іванківцевого мукомельного пристрою з'ясовано існування досконалої системи переробки продукції, яку обслуговували підготовлені фахівці³⁰. Водночас, скотарство суттєво доповнювало землеробське спрямування господарства черняхівців, про що свідчили численні знахідки кісток свійських тварин.

Значного розвитку у черняхівських племен досягли ремесла, які відокремилися від сільського господарства. Під час досліджень виробничих комплексів на Ружичанському поселенні І. Винокуром були виявлені залишки залізоровної печі-домниці зі скупченнями шлаків, крицевого заліза,

деревного вугілля³¹. Сліди залізобного виробництва зафіксовано також на поселеннях у Луці Врублівецькій, Бакоті, Бернашівці, де основними типами сиродутних горнів були ямні горни наземної конструкції із заглибленою в землю основою³². Великого вміння черняхівці досягли й у ковальській справі, й обробці кольорових металів³³. Останні використовувались переважно для виготовлення ювелірних прикрас, форми яких наслідували різні європейські зразки.

Майстри черняхівських племен виготовляли високоякісний кружальний посуд, що підтвердили чотири гончарні горни, знайдені в Бакоті, й один – у Лисогірці Городоцького району. Загалом, у межах України й Молдови гончарні горни виявлено на 30 черняхівських поселеннях. І. Винокур відзначив, що гончарна техніка черняхівців була результатом місцевого розвитку продуктивних сил суспільства при одночасному впливі античних і центральноєвропейських центрів. Він відкидав думки деяких дослідників, що начебто техніку гончарного виробництва було привнесено ззовні³⁴. Учений відстоював висновок, що запровадження гончарного круга, двоюрисних печей-горнів і виготовлення сірого гончарного посуду в історії лісостепових племен Південно-Східної Європи мало власну історико-культурну основу, витоки якої сягало епохи енеоліту³⁵. Серія документальних матеріалів і порівняльних таблиць із формами черняхівської кераміки, представлена І. Винокуром в монографії «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000), наглядно демонструвала, що гончарне виробництво черняхівців Лісостепу базувалося на місцевих традиціях зарубинецької та східно-пшеворської культур³⁶.

Високий рівень розвитку гончарного виробництва черняхівських племен у різних регіонах їх розселення, врахування характеристик соціальної структури, культурного й духовного розвитку дозволили І. Винокуру визначити характерні ознаки їх матеріальної культури і локальні етнічні особливості черняхівського етносу, де Дністро-Дніпровське межиріччя було й основною територією їхнього компактного розселення³⁷.

Зрештою, І. Винокур з'ясував, що орне землеробство черняхівських племен і рівень продуктивності праці дозволяли індивідуальне землекористування і сприяли появі інституту приватної власності, що свідчило про розрив з первіснообщинними порядками і процес переходу до класових форм суспільної організації. У черняхівців створилися соціальні й економічні передумови переходу до ранніх напівфеодальних утворень. Він припускав існування в черняхівському суспільстві елементів рабовласницького ладу, які ще не трансформувалися в рабовласницьку формацію. Розпад старих племінних і родових зв'язків та встановлення нових супроводжувався в черняхівських племенах процесом формування народності³⁸, який був перерваний гунською навалою, що мала жахливі наслідки.

І. Винокур дослідив жертovníки-капища черняхівського населення й кам'яні антропоморфні ідоли Середнього Подністров'я, виявлені на поселеннях і селищах середини та третьої чверті I тис. поблизу сіл Іванківці, Ставчани, Бакота, Калюс, Кремінна, Козлів, Непоротове тощо. Встановлено, що обожнення рослин, дерев, тварин у язичницькому світогляді ранньослов'янських племен Дністро-Дніпровського межиріччя поступово втрачало аморфний характер, на зміну яким прийшли людиноподібні божества³⁹.

Вчений особисто взяв участь у дослідженні язичницького ранньослов'янського комплексу в с. Ставчани Новоушицького району, центральне місце в якому займав кам'яний антропоморфний ідол – постать бородатого чоловіка в головному уборі конічної форми. У руках він тримав рiг – символ достатку, а в нижній частині спини було вибито силуетне зображення коня – найбільш міфологізованої в слов'янській традиції священної тварини, пов'язаної з культом родючості та смерті. Майже впритул до ідола було виявлено стелу конічної форми із зображенням круглого солярного знака на лицьовому боці. Навколо ідола й стели було відкрито залишки чотирьох вогнищ. Капище, на думку вченого, у II–V ст. було місцем жертвоприношення жителів Подністров'я на честь сонячного божества – Хорса (Даждьбога)⁴⁰.

У 1969 р. експедицією під керівництвом І. Винокура відкриті залишки черняхівського жертovníка-капища на селищі поблизу с. Бакота Кам'янець-Подільського району. Була розчищена нижня частина тесаної антропоморфної скульптури-ідола і виявлені три ями, заповнені попелом, вугіллям, кістками тварин, уламками кераміки, що дозволило припустити, що жертovníк присвячувався вічно живому вогню і пов'язаний із давніми гончарськими майстернями⁴¹.

І. Винокур з'ясував, що більшість виявлених капищ були відкритого типу, оскільки населення черняхівських племен традиційно приносило жертви й проводило моління на честь язичницьких богів просто неба. Але інколи вони створювали святилища в приміщеннях, зокрема на поселеннях у Лепесівці та Ставчанах. На жертovníках-капищах масові ритуальні церемонії проводили волхви-жреці⁴². Усього в Подільському регіоні, за підрахунками вченого, виявлено майже 30 пунктів з ознаками язичницьких центрів з ідолами племен черняхівської культури⁴³. Ці кам'яні істукани наче ввібрали в себе загальні риси, характерні для релігії інших племен і народів на певному етапі їхнього соціально-економічного розвитку⁴⁴. Типологія антропоморфних кам'яних ідолів свідчила про самобутність давньої скульптури черняхівських племен й слов'янську приналежність населення Наддністрянщини першої половини, середини і третьої чверті I тис.⁴⁵. Ці слов'янські елементи мали чітко виражену самобутню індивідуальність, що була втілена в більш пізньому Збруцькому ідолі – Святівиті⁴⁶.

Заслугою І. Винокура є вивчення світогляду й духовної культури черняхівських племен, яким він присвятив серію статей⁴⁷ та монографію⁴⁸. На основі

аналізу археологічних матеріалів з певною символікою й знаками, які несли різні смислові навантаження вчений відтворив рівень знань давніх черняхівців про їх внутрішній світ і навколишню дійсність. Відзначено, що навіть тоді, коли символічні деталі вже переоформилися, стилізувалися, у них все ж таки легко вбачаються давні язичницькі образи, вловлюється давній зміст і форма⁴⁹. До них учений відніс такі магічні символи, як хрест, зигзагоподібні лінії, коло, що інколи поєднувалися з рослинним орнаментом⁵⁰. Останній, на думку дослідника, вказував на прямий зв'язок ідеї залежності родючості ґрунту від сонця⁵¹. У черняхівській орнаменталі він виокремив також зооморфні та антропоморфні мотиви, що мали не лише декоративне, але й магічне значення, підкреслював їх місцеве коріння, яке сягало часів енеоліту. Антропоморфізація зображень, як стверджував І. Винокур, особливо в кам'яній скульптурі демонструвала зміни в ідеології черняхівців у напрямку індивідуалізації божества⁵².

І. Винокур доводив, що уявлення черняхівців про навколишній світ мали утилітарний характер, але відзначав їх прагнення пізнати природні явища⁵³. У першу чергу це проявилось у створенні оригінальних календарів, нанесених на посудини, які знайдені в Лепесівці, Гнатках, Раковці та на інших пам'ятках⁵⁴. Вони фіксували звернення давніх землеробів лісостепу до небесних світил і відбивали осілий землеробський характер населення в першій половині I тис. н. е. Це було нагромадженням позитивного господарського досвіду в найважливішій для черняхівців галузі – сільському господарстві, що знайшло відбиття в народних святах та обрядах⁵⁵.

Накопичені населенням другої чверті I тис. н. е. знання, вважав І. Винокур, були місткими й застосовувалися в різних сферах, зокрема писемній. Остання розвивалася у двох головних напрямках: місцевій піктографії (типу «черт і рез») і використанні грецької та латинської азбуки⁵⁶. До таких висновків ученого спонукав аналіз прокреслених знаків й окремих літер алфавіту на кераміці. Він схилився до думки, що представники тодішнього суспільства знали елементи грецького й латинського письма, чому сприяло також розповсюдження в черняхівців римських монет із написами, що опосередковано створювало умови для знайомства з латиницею. Однозначну позицію І. Винокур зайняв і щодо використання черняхівськими племенами Дністро-Дніпровського межиріччя римської монети для потреб внутрішньої і зовнішньої торгівлі⁵⁷. Однак грошовий рахунок вів до поширення математичних знань і грамотності загалом. Дослідник був упевнений у тому, що питання про писемність черняхівського населення можна вважати доведеним⁵⁸.

Археологічні знахідки хірургічних інструментів вказували на обізнаність черняхівців у медицині, досвіді застосуванні лікарських трав, а також цілющих властивостей лазні, напівземлянка споруда якої була відкрита на поселенні в с. Усті (Хмельниччина). І. Винокур наводив цілком переконливі письмові й археологічні дані на користь такої ідеї⁵⁹.

Викликали довіру висновки дослідника щодо метрологічних понять ранньослов'янського суспільства, основою мір якого був антропометричний принцип. Повсякденні заняття будівельною справою, обмірювання земельних ділянок, інші господарські розрахунки емпірично визначали вільне володіння елементарними арифметичними й геометричними знаннями⁶⁰.

Вдалими були спроби І. Винокура на основі виявлених фрагментів тканин, шкіряних ременів, взуття й прикрас, а також письмових та етнографічних джерел реконструювати одяг тодішнього жителя Подністров'я. Встановлено, що для пошиття одягу застосовували грубі шерстяні й прості лляні тканини, а взуття виготовляли зі шкіри й лика. Якість цих виробів залежала від соціального й майнового статусу власника⁶¹.

Багаторічні дослідження племен черняхівської культури дозволили І. Винокуру провести демографічні підрахунки щодо загальної чисельності їх населення. Беручи за основу розмір поселень і число їх жителів, він встановив, що в III–V ст. у районі Дніпро-Дністровського межиріччя проживало майже 1,5-мільйонне населення⁶². Ці цифри були переконливими і палеоекономічно обґрунтованими на прикладі Бакотського поселення, де згідно з результатами розкопок функціонувало майже 40 жител, у кожному з яких мешкало 5–6 людей, а їх загальне число становило 100–110 жителів. Беручи до уваги родючість землі, потреби продуктів для однієї людини, запас зерна під наступні посіви й інші дані, І. Винокур підрахував, що жителі цього селища могли вирощувати до 450 ц зерна на рік і не лише забезпечувати свої потреби, але й щорічно поставляти на ринок до 135 ц збіжжя. Загалом, населення Середнього Подністров'я виробляло до 2 тис. ц товарного зерна⁶³.

Досліджені археологічні матеріали дозволили І. Винокуру датувати початок формування черняхівської культури межею II–III ст., основою якої стали субстратні археологічні культури: зарубинецька, гето-фракійська й східно-пшеворська з впливом культур Північного Причорномор'я та римських провінцій. За його спостереженням, на цей процес впливали носії культур перехідних груп пам'яток від фракійських до зарубинецьких, а поянешти-лукашівські й липицькі пам'ятки вважав змішаними за етнічними ознаками. Матеріальну культуру останніх він вважав археологічним еквівалентом контактної зони давнього слов'янського й північно-фракійського населення, хоча в старожитностях рубезу та перших століть нової ери зони Середнього Подністров'я превалювали праслов'янські племена⁶⁴.

І. Винокур відстоював думку, що формування черняхівської культури охоплювало територію від верхів'їв Дніпра, Західного Бугу до Середнього Наддніпров'я, від Прип'яті до Чорноморського узбережжя й Нижнього Дунаю, Молдови й частково Румунії та Південно-Східної Польщі й мало свою специфіку. Зокрема, у Середньому Подністров'ї черняхівська культура сформувалася на підставі зарубинецьких, східнопшеворських, фракійських, сарматських

і вельбарських компонентів⁶⁵. Водночас на території Верхнього Подністров'я вона мала інше субстратне підґрунтя – зарубинецько-пшеворську підоснову з елементами липицької культури.

Черняхівська культура включала до свого складу представників різних етносів, але її ядром були заселені слов'янськими племенами території Лісостепу між Верхньою та Середньою Наддніпрянщиною й Середньою Наддністріящиною⁶⁶. Упродовж майже двох століть племена черняхівської культури були головним чинником соціально-економічних процесів на цих землях, мала безпосередній вплив на формування праукраїнського етносу та його еволюцію.

На підставі багаторічних досліджень І. Винокур визначив зарубинецьку й пшеворську культури (с. Громівка на Волині, с. Бернашівка на Поділлі) як основу формування черняхівської⁶⁷, наголосив на окремих вельбарських елементах (Раковець, Пряжів, Лепесівка) у пам'ятках Волині з III ст.⁶⁸, пояснюючи це осілими окремими групами прийшлого гото-гепідського населення, що мігрувало в період «великого переселення народів» з території сучасної Польщі на землі Західної України. Останні проживали поспуможно з основним слов'янським населенням черняхівської культури. І. Винокур довів, що трансформація зарубинецько-пшеворських старожитностей у черняхівців відбувалась протягом перших століть нової ери, а кельтські впливи, характерні для цих культур, змінились впливами римських провінцій, що підтверджувалося масовим поширенням сіроглиняного гончарного посуду⁶⁹.

Отже, упродовж майже 50 польових сезонів І. Винокур спільно з колегами-археологами сформував солідну джерельну базу для вивчення матеріальної культури, соціальної структури та економіки черняхівців і племен інших суміжних культур першої половини I тис. н. е. Отриманні матеріали дослідник узагальнив у майже 90 статтях, 7 навчально-методичних розробках, 6 монографіях. У них автор дослідив генетичну підоснову племен черняхівської культури як поліетнічного, слов'янського у своїй основі об'єднання. Встановив, що у II ст. н. е., виникли передумови формування на базі зарубинецької й східнопшеворської культур, черняхівської спільноти, матеріальна культура якої в її класичному варіанті визріли в зоні українського лісостепу. Це підтверджувалося існуванням у згаданих культурах подібних конструкцій жител, опалювальних пристроїв, спадкоємністю ліпної кераміки, гончарним виробництвом, поховальним обрядом трупоспалення. Така концепція в основному прийнята сучасною наукою.

Примітки:

¹ Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Наук. думка, 1998. С 195; Баран В. Д., Абашина Н. С. Відділ археології ранніх слов'ян (до 30-річчя наукової діяльності // Археологія. Київ: Наукова думка, 2005. № 4. С. 4.

² Майоров О. Слов'яни та сармати північно-західного Причорномор'я і східного Прикарпаття в перші століття нашої ери // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. № 11. 2005. С 3.

³ Оницьук Я. До проблеми заселення Волино-Подільського пограниччя в пізньоримський час // Археологічні дослідження Львівського унів. 2014. Вип. 18 С. 35.

⁴ Баженов Л. В. Вшанування 70-річчя академіка І. С. Винокура // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Іст. науки. Кам'янець-Подільський : Оіом, 2001. Т. 5(7). С. 3–5.

⁵ Гуцал В. А. Старожитності Східної Волині першої половини – середини I тис. н. е. у науковому доробку І. С. Винокура // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. Т. 22. С. 124–134.

⁶ Махно Є. В. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // Археологія. Київ : Наук. думка, 1966. Т. XX. С. 107–122; Махно Є. В. Поселення культури «полів поховань» на Північно-Західному Правобережжі // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 153–176.

⁷ Симонович Э. А. Памятники черняховской культуры на нижнем Днепре // КСИА. Москва, 1955. Вып. 4. С. 43–44; Симонович Э. А. Погребения V–VI вв. н. э. у с. Данилова Балка // КСИИМК. Москва, 1952. Вып. XLVIII. С. 62–70; Симонович Э. А. Раскопки могильника у Овчарни совхоза Приднепровского // МИА. Москва; Ленинград, 1960. № 82. С. 192–38.

⁸ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1949. Т. I. С. 189–192; Смішко М. Ю. Розвідувальні розкопки на поселенні пізнього періоду полів поховань в Костянці // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1952. Т. III. С. 365–377.

⁹ Тиханова М. А. Раскопки на поселении III–IV вв. у с. Лепесовка. 1957–1959 гг. // Советская археология. Москва : Наука, 1963. № 2. С.178–191; Тиханова М. О. Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ : АН УРСР, 1949. Т. I. С. 183–187.

¹⁰ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА. Москва : Наука, 1960. № 89. С. 57–173.

¹¹ Голубева Л. А. Совецание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян // Советская археология. Москва : Наука, 1957. № 4. С.274–277.

¹² Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1960. С. 16, 107.

¹³ Там само. С.35-37.

¹⁴ Там само. С.37, 41.

¹⁵ Szymański W. I. S. Vinokur. Opyt rekonstrukcii melnicnogo sooruuzeniia III–IV w. n. e. // Sovetskaia archeologia. 1970. № 2. s. 238–244, рис. 6; Kvartalnik histori kultury materialnei. R. XIX. 1971. № 4. 731 s.

¹⁶ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині. С. 130.

¹⁷ Гуцал В. А. Старожитності Східної Волині. С. 124–134.

¹⁸ Винокур І. С. Історія лісопосевого Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. Київ ; Одеса : Вища шк., 1985. С. 61.

¹⁹ Винокур І. С. Слов'янські ювеліри Подністров'я : монографія. Кам'янець-Подільський : Оіом, 1997. С. 31.

²⁰ Винокур И. С. Комплексы Бакотского селища середина I тыс. н. э. // Тезисы докладов XVII конф. Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978. С. 98; Винокур И. С. Исследования 1978–1979 гг. на селище I тыс. н. э. с. Бакота на Среднем Днестре // Тезисы докладов XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. : Днепропетровск, 1980. С. 138–139; Винокур И. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. С. 46–150.

²¹ Винокур И. С. До питання про походження черняхівської культури // Творчі вершини вченого : до 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 147–150.

²² Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, м. Кам'янець-Подільський (далі НА НДЛА ім. І. Огієнка). Ф. 2. Винокур Іон Ізраїлевич (Срулевич). 1948-2006 рр. Оп. 1. Спр. 48. Раковецький могильник. Могильник в Рідкодубах. Матеріали досліджень. 1962–1967 рр., Арк.42–44; Винокур И. С., Вакуленко Л. В. Киселевский могильник I–II вв. н. э. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР Москва : Наука, 1967. Вып. 112. С. 126–132.

²³ НА НДЛА ім. І. Огієнка. Ф. 2. Винокур Іон Ізраїлевич (Срулевич) 1948-2006 рр. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 1–20; Винокур И. С. Могильники первой половины I тысячелетия н. э. в Раковце и Киселеве // Материалы XIX научной сессии Черновицкого госуниверситета. Ист. науки. Черновцы, 1963. С. 21–23; Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // История и археология юго-западных областей СССР. Москва : Наука, 1967. С. 144–160.

²⁴ Винокур И. С. Черняхівські могильники в межиріччя Дністра та Південного Бугу // Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф. Львів, 1970. С. 113–116.

²⁵ НА НДЛА ім. І. Огієнка. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 48... Арк. 99.

²⁶ Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники Черняховской культуры. Москва : Наука, 1979. С. 112–135.

²⁷ Винокур И. С. Черняхівські могильники. С. 113; Винокур И. С. Історія лісостепового Подністр'я. С. 51.

²⁸ Винокур И. С. Черняхівський могильник біля с. Бернашівки // Тези доп. дев'ятої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 1990. С. 18–19; Винокур И. С. Слов'янські ювеліри. С. 31–32.

²⁹ Винокур И. С. Матеріальна і духовна культура населення Середнього Подністр'я в першій половині I тисячоліття н. е. : конспект лекцій. Кам'янець-Подільський, 1966. С. 8.

³⁰ Винокур И. С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III–IV вв. н. э. // Советская археология. Москва : Наука, 1970. № 2. С. 238–245; Винокур И. С. Памятники вольнской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1964. № 116. С. 181.

³¹ Винокур И. С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка // Археологические открытия 1966 года. Москва : Наука, 1967. С. 228–229.

³² Винокур И. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. Київ : Наук. думка, 1972. С. 87.

³³ Винокур И. С. Історія лісостепового Подністр'я. С. 64–69.

³⁴ Винокур И. С. Черняхівська культура : витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка, Оіюм, 2000. С. 183.

³⁵ Гуцал В. А. Старожитності Східної Волині. С. 124–134.

³⁶ Винокур И. С. Черняхівська культура. С. 183. Табл. 81–84.

³⁷ Винокур І. С. До палеоекономіки черняхівських племен Середнього Подністров'я // Проблеми економічної географії Поділля : тези доп. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 174–175; Винокур І. С. Етнографія племен рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. в Середньому Подністров'ї та Прикарпатті // Культура та побут населення Українських Карпат. Ужгород, 1972. С. 92–94; Винокур І. С. Історія лісостепоного... 128 с.; Винокур І. С. Історія та культура... С. 68–69; Винокур І. С. Матеріальна і духовна...; Винокур І. С. Позитивний досвід і деякі питання розуміння світу у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя // Матеріали другої Подільської іст.-краєзн. конф. Львів, 1968. С. 119–121; Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород : Карпати, 1977. 112 с.; Винокур І. С. Древности Восточной Волини // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва, 1960. Вып. 81. С. 52–60; Винокур И. С. История и культура черняховских племен лесостепного Днестро-Днепровского междуречья (первая половина I тысячелетия н. э.) : автореф. дис. д-ра ист. наук / Ин-т археологии АН УССР. Киев, 1978. 52 с.; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен III–IV веков н. э. // Actes du VII-e Congres International des Sciences Prahistoriques et Protohistoriques. Prague 21–27 aout 1966. Praha, 1971. T. 2. С. 1016–1022; Винокур И. С. Славяне Лесостепи (рубеж н. э. – третья четверть I тыс. н. э.) // Тезисы докл. советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. Москва : Наука, 1985. С. 17–18.

³⁸ Винокур І. С. Історія та культура... С. 152.

³⁹ Там само. С. 105.

⁴⁰ Там само. С. 113.

⁴¹ Винокур І. С. Історія лісостепоного... С. 73.

⁴² Винокур І. С. Черняхівська культура... С. 141–142.

⁴³ Винокур І. С. Історія лісостепоного... С. 74.

⁴⁴ Винокур І. С. Формування і розвиток східно-слов'янського етносу на Поділлі і Волині у I тис. н. е. // Матеріали XI Подільської іст.-краєзн. конф. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 132; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен // Советская археология. Москва : Наука, 1969. № 1. С. 48–62.

⁴⁵ Винокур І. С. Давні слов'яни і германці Центральної та Південно-Східної Європи // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 32.

⁴⁶ Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // История и археология юго-западных областей СССР. Москва : Наука, 1967. С. 142.

⁴⁷ Винокур І. С. Деякі язичницькі символи в орнаментіці пам'яток черняхівської культури // Археологія. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 23. С. 108–119; Винокур І. С. Етнографія племен... С. 92–94; Винокур І. С. Культура та ідеологія черняхівських племен за археологічними матеріалами // Тези наук. звіт. конф. Кам'янець-Поділ. пед. ін-ту. Кам'янець-Подільський, 1965. С. 40–41; Винокур І. С. Подільська історико-краєзнавча конференція // Народна творчість та етнографія. 1969. № 5. С. 108–109; Винокур І. С. Поховальний обряд черняхівської культури (за матеріалами Дністро-Дніпровського межиріччя) // Середні віки на Україні. Київ : Наук. думка, 1971. Вип. 1. С. 95–100; Винокур І. С., Хотюн Г. М. Амулет из челюсти леопарда // Природа. 1967. № 4. С. 127–128; Винокур И. С. Верования и религия Черняховских племен Лесостепи // Религиозные представления в первобытном обществе : тез. докл. Москва, 1987. С. 179–183; Винокур И. С. Идеологические представления черняховских лесостепных племен как отражение постепенного перехода от первобытного строя к раннеклассовому // Идеологические представления древнейших обществ : тез. докл. конф. Москва, 1980. С. 61–65; Винокур И. С. Новые находки языческих изваяний в Среднем

Поднестровье // Материалы I Междунар. конгресса славянской археологии. Варшава, 1965 С. 378–388; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен // Советская археология... С. 48–62; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен III–IV веков н. э. ... С. 1016–1022; Винокур И. С. Языческие изваяния... С. 136–144.

⁴⁸ Винокур И. С. Історія та культура...

⁴⁹ Там само. С. 134.

⁵⁰ Там само. С. 137.

⁵¹ Там само. С. 139.

⁵² Там само. С. 140.

⁵³ Там само. С. 78.

⁵⁴ Винокур И. С. Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі : посіб. для вчителів. Київ : Рад. шк., 1967. 90 с.; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен III–IV веков н. э....; Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник... С. 144–160.

⁵⁵ Винокур И. С. Історія та культура... С. 86.

⁵⁶ Там само. С. 98.

⁵⁷ Там само. С. 73.

⁵⁸ Там само. С. 100; Винокур И. С. Історія лісостепоного... С. 76.

⁵⁹ Винокур И. С. Історія та культура... С. 101–102.

⁶⁰ Там само. С. 95.

⁶¹ Там само. С. 74–75.

⁶² Винокур И. С. Черняхівська культура і слов'яни // Археологія. 1999. № 2. С. 129

⁶³ Винокур И. С. До палеоекономіки... С. 174–175.

⁶⁴ Винокур И. С., Мегей В. П. Об историко-культурной интерпретации памятников рубежа новой эры Среднего Поднестровья // Древние славяне и Киевская Русь. Киев : Наук. думка, 1989. С. 14–23; Винокур И. С. Пшеворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя // Kultura przeworska. Lublin, 1997. Т. 3. С. 51–66; Винокур И. С., Мегей В. П. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі // Тези доп. V-ї Подільської іст.-краєзн. конф. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 123.

⁶⁵ Винокур И. С. До питання... С. 150.

⁶⁶ Винокур И. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2004. С. 261.

⁶⁷ Винокур И. С. Формування і розвиток... С. 33–38; Винокур И. С. Пшеворські елементи... С. 51–66.

⁶⁸ Винокур И. С. Вельбарские элементы и Черняховские древности Лесостепи Украины II–V вв. н. э. // Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim. Lublin, 1987. С. 52–56.

⁶⁹ Винокур И. С. Формування і розвиток... С. 33–34.

Hutsal Vitalii. Development of Chernyakhiv culture concept by Ion Vynokur. *The article highlights I. Vynokur's views on the formation of cultural groups of Chernyakhiv culture on the territory from the upper Dnieper, Western Buh to Middle Dnieper, Prypiat to the Black Sea coast and the Lower Danube, as well as Moldova and partly Romania and Southeastern Poland, Pripjat to the Black Sea coast and the Lower Danube, as well as Moldova and partly Romania and Southeastern Poland. He drew attention to the fact that in the Upper Transnistria elements of the Lypetsk culture were added to the Zarubinets-Pshevorsk substratum foundation of Chernyakhiv culture, and it was formed on the basis of Zarubinets, East-Pshevorsk, Thracian, Sarmatian and Wielbark components in the Middle Dniester region.*

Cherniakhiv antiquities have imprints of these cultures, but their basis remained Slavic. This culture included representatives of different ethnic groups, but its core was the forest-steppe territories between the Upper and Middle Dnieper and Middle Dnieper regions inhabited by Slavic tribes. Cherniakhiv culture was a major factor in the socio-economic processes in these lands, it had a direct influence on the formation of the Pro-Ukrainian ethnic group and its evolution during almost two centuries.

I. Vynokur considered that the knowledge accumulated by this conglomerate was capacious and applied in various fields. First of all, it was manifested in the creation of original calendars, the development of metrological concepts, writing, and medical knowledge. The scholar came to this conclusion on the basis of the analysis of the results of excavations of a number of settlements (village of Ruzychanka, Bakota, Ivankivtsi, Velyka Sloboda, Stavyshche, etc.), burial grounds (village of Ruzychanka, Rakovets, Baglaii, Bernashivka, etc.) and shrines (village of Ivankivtsi, Stavchany, Bakota, etc.). I. Vynokur claimed that according to ancient authors (Jordan, Procopius of Caesarea, Menander, etc.), the Venedi are the tribes of the Zarubinetes and East Pshevorsk cultures, on the basis of which the Chernyakhiv culture was formed whose antiquities, together with the Korchatsko-Prague, Penkiv and Kolotschin cultures, he attributed to the Antes and Sclavinas.

Keywords: *Ion Vynokur, Cherniakhiv culture, Slavs, ethnic groups.*

Отримано: 09.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.113-123

УДК 94:354(470+571):930.252(477.42)

**Віктор Колесник
Анна Лоза**

ДВОРЯНСЬКІ ОПІКИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Колесник Віктор, Лоза Анна. Дворянські опіки в системі державних органів Російської імперії (на матеріалах Державного архіву Житомирської області). В статті на основі наявної наукової літератури, актових та архівних джерел висвітлюється історія створення та функціонування дворянських опік в державній системі Російської імперії. Уточнюється поняття таких характеристик опік як корпоративність та становість. Було встановлено, що дворянські опіки виникли в 1775 р. згідно «Учреждению для управления губерний Всероссийской Империи» й на відміну від дворянських зібрань відображали не лише турботу про основну соціальну опору монаршої влади, але й державний контроль над дворянським станом. Основною сферою їх діяльності було встановлення опіки над сиротами та вдовами, а також своєрідний контроль за етичною поведінкою дворян, що було пов'язано з правом конфіскації та продажу майна в разі недотримання встановленого для даного прошарку суспільства етосу. Опіка мала бути наглядачем над поведінкою дворян, а також зберігачем елітарного характеру стану. Останнє забезпечувалось контролем над спадкуванням маєтків виключно представниками дворян. Водночас, внаслідок недосконалості галузевої нормативної бази і усєї бюрократичної системи імперії загалом, помітними були випадки зловживання посадових осіб, а сама робота дворянських опік була досить малоєфективною, особливо в сфері відшкодувань боргів, які мали поповнювати державну казну.

Ключові слова: *опіка, Російська імперія, дворяни, стан, контроль, сироти.*